

СТАТТІ

УДК 902 (477.85|.86) “04|09”

ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ФОРМУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПОРИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ

Михайло Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

На засадах нових підходів висвітлено власний погляд на формування археологічної джерельної бази ранньосередньовічної доби (V–X ст.) в Українському Прикарпатті за останні 50 років. Проаналізовано стан і перспективи проведення різних видів пошукових польових робіт: обстежень, розвідок та стаціонарних досліджень.

Ключові слова: празько-корчацька культура, райковецька культура, селища, городища, планувальна структура, Українське Прикарпаття.

Вивчення давньої історії України і, зокрема, пошук витоків та формування українського етносу в ранньому середньовіччі (V–X ст.) є надзвичайно важливим завданням сучасної археології, історії, етнографії, лінгвістики тощо. Серед перелічених дисциплін вагоме місце відводять археологічній науці, джерельна база якої постійно зростає і є чи не єдиною, що може дати змогу максимально об'єктивно відтворити події, явища та процеси, які відбувалися в розвитку тогочасних спільнот на різних ієрархічних рівнях.

Сучасні підходи, які застосовують в археологічній науці, дають змогу ставити і вирішувати чимало актуальних проблем господарської, соціальної, політичної та духовної сфер з нових концептуальних позицій, опираючись на максимально достовірні джерела. Звичайно, зазначені питання завжди перебували і перебувають у полі зору не лише вітчизняних, а й зарубіжних фахівців [2–4; 54; 13–20; 26–36]. Не важко помітити, що, погляди дослідників частково, а то й кардинально, відрізняються, причому передусім щодо хронології тих чи інших процесів і явищ, етнокультурної та етнічної належності старожитностей, меж їхнього поширення тощо.

Не аналізуватимемо погляди представників будь-яких наукових шкіл чи напрямів, оскільки це зовсім інша тема для дослідження, хочемо лише звернути увагу на

найголовніші, як на нашу думку, моменти, а саме: якісні та кількісні сторони сформованих джерел: каталогів, польової документації, наукових звітів, публікацій матеріалу тощо, на підставі яких виконують археологічні та історичні інтерпретації. Адже саме залежно від повноти та достовірності джерел, критичного їх аналізу та концептуальних і теоретико-методологічних засад дослідника ми отримуємо узагальнення й інтерпретацію тих чи інших подій, явищ, процесів, що відбувалися протягом тривалого часу в минулому. Відразу ж зазначимо, що сучасну основу джерел, і причому досить таки добру, сформовано вітчизняними осередками в середині–другій половині ХХ ст. На наше переконання, перш за все, це пов'язано з відкриттям і дослідженням пам'яток другої та третьої чверті I тисячоліття н.е. та зачислення їх до празько-корчацької [15. С. 39–50; 17. С. 93–96] та райковецької [5. С.4–12] археологічних культур. За результатами розвідкових і стаціонарних пошукових робіт написано наукові звіти, а згодом з'явилися не лише перші узагальнення [3; 4; 15. С. 39–50] та підсумкові праці з додатками опису пам'яток і об'єктів з розвідкових і стаціонарних робіт [3; 13; 20; 27; 32], а й зведення власне археологічних джерел [14; 18] та каталоги [1, 34]. Без сумніву, публікація джерел у різному вигляді є не менш важливою, ніж їхня інтерпретація, адже одну з визначальних ролей на рівні археологічної та історичної інтерпретацій відіграє повнота і достовірність саме джерельної бази – вихідне значення якої незаперечне.

По суті, археологічні джерела є різноплановими. Передусім це компілятивні узагальнення першого порядку про пам'ятки, об'єкти, арте- й екофакти. Їхні форма і зміст залежать від належності фахівця до тієї чи іншої школи, напрямку, мети і завдань досліджень, а також його теоретико-методологічного рівня.

У середині–другій половині ХХ ст. завдяки наполегливій роботі вітчизняних та російських археологів, які представляли академічні науково-дослідні інститути, освітні та культурні заклади, в зазначеному регіоні виявлено, розвідково та стаціонарно досліджено чимало селищ, городищ, могильників раннього середньовіччя. Цілком закономірно, що пам'ятки, які вивчали стаціонарно, отримали набагато ширшу характеристику завдяки опису не лише виявлених там рухомих і нерухомих об'єктів, а й місцезнаходження, форми заселеної (чи закладеної похованнями) площі, окремих елементів найближчого довкілля, стану збереження тощо. Тому й не дивно, що декілька таких пунктів стали еталонними для тієї чи іншої культури, періоду чи навіть етапу.

Структура джерел таких праць, як звичайно, містить: опис топографії пам'ятки; характеристику культурного шару, нерухомих та рухомих артефактів, у тому числі й їх графічне зображення. Наприклад, топографія селищ Кодин-I та Кодин-II описана так: "...Поселення займають частину корінного берега р. Дереглуй, правої притоки Пруту, але віддалені від русла ріки й обмежені невеликими струмками. Поселення Кодин-I розташоване на краю похилого мису між двома струмками, з третьої сторони мис обмежений крутим берегом, тому площа поселення має природні межі. Її розміри 50 × 60 м (рис. 4). Значна частина поселення зруйнована сучасними господарськими роботами. Уціліла частина поселення розкопана. Її площа близько 800 кв. м (табл. 1). Поселення Кодин-II відокремлене від Кодина-I струмком і також має природні межі: із заходу і півдня – два струмки, а з півночі – болотиста низовина, що прилягає до високих

підвищень. Зі сходу поселення тягнеться вздовж струмка з невеликими переривами до русла р. Дереглуй на проміжку 250 м (рис. 5)” [20. С. 9].

Подібно висвітлювали загальні відомості про селища й інші провідні дослідники цієї культури, зокрема, В. Д. Баран: “Багатошарове поселення .... розташоване в ур. Підліски, за 2 км на захід від с. Бовшів, на лівому березі р. Гнила Липа, лівої притоки р. Дністра. Займає південний схил першої надзаплавної тераси, що місцями має рівний рельєф, а в окремих місцях виражений крутими схилами, що переходять у Касову гору. Зі сходу, півночі та заходу воно оточене лісом, а із півдня від долини ріки – болотистою низовиною. На сьогоднішній час частина поселення затоплена штучним озером” [2. С. 583–593; 3. С. 143–149; 6. С. 130–137].

Як бачимо з наведених вище характеристик, дослідники брали до уваги елементи адміністративної, топогеографічної і гідрографічної прив’язки пам’ятки, коротко характеризували територію її поширення, із окресленням природних меж, зазначали площу. В тих випадках, коли селища були в заліснених масивах, до цих характеристик додавали й ті, що притаманні їм унаслідок дії лише природних чинників на деструкції нерухомих та рухомих об’єктів: “...Поселення знаходиться за 4,5 км на північний захід від села Магала в ур. “Думбрава”, в лісі. На південно-західних схилах виявлено 128 решток різночасових житлово-господарських заглиблених споруд у вигляді підпрямокутніх та округлих западин (діам. 3–4 м і макс. глиб. до 1 м), по периметру яких простежується валоподібний “викид” – штучне нарощення земляних стін. В деяких западинах простежуються входи. На місці однієї з них було закладено шурф, в якому виявлено уламки ліпного та кружального посуду IX–X ст., перепалене каміння та вугілля. Площа поселення складає 5,4 га” [7. С. 7, 10, 11].

Опис культурного шару стаціонарно досліджених селищ, здебільшого, лаконічний, розмежований за культурно-хронологічним принципом. “Слов’янські відклади культурного шару мають потужність 20–30 см на поселенні Кодин-I і до 50–60 см на окремих ділянках поселення Кодин-II. У цьому шарі досить мало знахідок. Житла виділяються в сірому передматериковому шарі, а іноді пізніші з них простежуються вже в культурних відкладах. Більшість жител заглиблена в глинистий материк. У заповненні жител як звичайно, простежується глинистий прошарок від зруйнованого перекриття, що дає змогу розглядати знахідки, що розміщені нижче, ніж закритий комплекс” [20. С. 10].

Інформацію про нерухомі та рухомі об’єкти (житла, господарсько-виробничі споруди, ями тощо) фахівці подавали так: “Напівземлянка № 25 розмірами 4,5×4,0 м була опущена в материк на 1 м від сучасної і на 0,7 м від давньої поверхні. В її північно-східному куті розміщувалася піч-кам’янка, розмірами 1,7×1,2 м з глиняним черенем. В кутах та посередині стін виявлено стовпові ями. Біля печі стояв укопаний у долівку горщик празького типу висотою 29 см (рис. 61). На глиняній долівці житла знайдено уламки кераміки ранньої фази празького типу, а в заповненні котловану – уламки кераміки пізньої фази культури празького типу” [28. С. 150].

Аналогічно створювали основу джерельної бази за матеріалами городищ, які досліджували під час стаціонарних робіт. Незначна відмінність полягала лише в тому, що свою увагу дослідники акцентували на характеристиці та попередній інтерпретації

оборонних укріплень. “Городище знаходиться за 1,5 км на захід від села, на високому березі р. Каюта. Від нього зберігся масивний земляний вал (його сучасна висота 2 м) давньоруського часу, який оточує овальний за планом майдан розміром 70 м (рис. 22). В насипі валу, як виявлено під час розкопок, містяться рештки дерев’яних укріплень більш давньої фортеці, які збереглися на висоту 1 м (рис. 23). Укріплення дерев’яної фортеці складалося з поздовжніх дубових стін, що проходили паралельно одна з одною на відстані 2,5 м. Вони мали стовпову конструкцію, але стовпи не утворювали суцільної лінії, а стояли на певній відстані один від одного, а між ними закріплювалися горизонтально покладені дерев’яні плахи (рис. 24). Конструкція обох стін однакова, але зовнішня виявилася більш укріпленою, ніж внутрішня. Перша з них складалася з опорних стовпів товщиною 0,4 м, що вкопувалися в материк на глибину 1,4 м і розташовувалися в одну лінію, на відстані приблизно 3,4 м один від одного. Між стовпами лежали навпіл розколоті обгорілі деревини (пластини), які закріплювалися в стояках за допомогою поздовжніх пазів на них. Головна (зовнішня) оборонна лінія на ділянках між опорними стовпами додатково була укріплена стовпами – навпіл розколотими деревиною, що були вкопані з обох боків стіни на глибину 0,6 м. Вони розміщувалися на відстані 0,5–0,6 м один від одного (рис. 24). Простішу конструкцію мала внутрішня стіна, яка складалася лише з стовпів діаметром 0,2–0,3 м, між якими закріплювалися горизонтально закріплені деревини. Обидві поздовжні стіни додатково зміцнювали поперечні стіни, що мали таку саму конструкцію, як інші. На долівці розкопаних приміщень лежав шар землі товщиною до 30 см, змішаної з вугіллям. Це рештки зруйнованого дерев’яного перекриття приміщень, яке зверху засипалося землею (рис. 25, 7). Найімовірніше, дерев’яне перекриття приміщень було плоским, горизонтальним або злегка похилим і використовувалося як бойова платформа для воїнів. Дерев’яні укріплення іззовні були зміцнені оборонним ровом глибиною 2 м, шириною 6 м. Землею, викопаною під час риття рову була підсипана на висоту 1 м дерев’яна стіна. Утворений внаслідок цього земляний укіс під стіною заважав ворогові робити проломи в ній, зміцнював, робив її ефективною в обороні і безпечною проти пожеж. Утворені поздовжніми та поперечними стінами кліті не засипалися землею, а використовувалися як житла (в них знайдено шматки глиняних черенів) та майстерні (в одній з них знайдена кузня). Але в цих житлах не виявлено стаціонарних печей-кам’янок – обов’язкового атрибуту слов’янських жител. Найімовірніше вони заселялися тимчасово. Населення цього поселення жило за стінами укріплень, на території селища. Знайдені на глиняній долівці приміщень дерев’яної фортеці керамічні комплекси відносяться до пізньої фази слов’янської культури типу Луки Райковецької (фаза В2). Вони датують дерев’яну фортецю IX ст.” [1. С. 144; 28. С. 63–64, 158].

Відомості про могильники займають незначне місце серед інших видів археологічних пам’яток. Передусім це пов’язано з їхнім характером та ступенем вивчення. Як засвідчують результати досліджень, поховальний обряд слов’ян українського Прикарпаття в ранньому середньовіччі характеризують залишки ґрунтових (у невеличких округлих ямах на рівні денної поверхні) та урнових (на тому ж самому рівні) кремаційних захоронень без будь-яких поверхневих слідів (насипів). “Ревнянський могильник розташований у західній частині селища X ст. (рис. 34). Його територія

покрита лісом і не розорювалась. Завдяки цій обставині могильник досить добре зберігся, лише деякі його поховання порушено кореневою системою дерев. У 1979–1980 роках на могильнику відкрито площу близько 500 м², що дозволило дослідити 53 ямних безкурганних поховання (рис. 35), культове місце (рис. 34) і яму для спалення померлих (рис. 36). Поховання здійснено в круглих (90,6 %), рідше – овальних (9,4 %) ямах, викопаних у верхньому гумусному шарі, через що їхні обриси чітко прослідковуються лише в нижній частині. Вони мають плоске або округле дно, опущене в більшості випадків (74 %) на глибину 0,3–0,4 м і розширені до верху стінки...” [7. С. 70]. Другий тип поховальних пам’яток – кургани з кремацією на рівні денної поверхні – відомі лише з Чорнівки та Чепоносів [28. С. 167; 35]. Чепоносівський некрополь розташований на вододілі біля лісу. В ньому є лише чотири насипи, які Б. Тимошук датував VII–VIII ст. [32. С. 94–95]. Два найменші насипи розкопані. В одному з них (курган 1), “в його північно-східній частині, виявлено глиняну обпалену площадку розміром 1,4×1,1 м. Навколо неї в діаметрі до 2 м лежали розкидані шматки обгорілого дерева та вугілля, а на північний схід від площадки знайдено купку людських кальцинованих дрібних кісток... Крім глиняної площадки з рештками кремації, під насипом виявлено сім вогнищ, що розміщувались у ямках глибиною 0,2 м, діаметром 0,4 м. Вони були повністю наповнені вугіллям, попелом та дрібними шматками обпаленого ґрунту. Дрібне вугілля лежало і навколо кожної з ям, займаючи площу діаметром до 1 м. Вогнища разом з глиняною площадкою утворювали коло діаметром 9 м. Вони, очевидно, мали ритуальне призначення” [32. С. 94–95]. Подібні кургани з глиняними площадками характерні для слов’янського населення Нижнього Подністер’я [28. С. 69–70]. Водночас у кургані 2 “виявлено лише купку кальцинованих кісток та розчавлений ліпний неорнаментований горщик, що має прямий і горизонтально зрізаний вінчик, округлі стінки, які розширюються у верхній частині посудини” [32. С. 95].

Культові місця з усіма їхніми складовими (капищами, требищами, жертівниками колодязями, житлами жерців тощо) описані дослідниками максимально повно в статтях і монографічних виданнях І. П. Русанової та Б. О. Тимошука за матеріалами, отриманими під час дослідження Ржавинського, Кулішівського, Ілівського, Збруцьких культових місць [36].

Як бачимо на підставі розгляду археологічних джерел, сформованих під час стаціонарних польових робіт, характерними є: збирання інформації, отриманої внаслідок розкопок, побудова класів, типів, варіантів нерухомих та рухомих артефактів і виокремлення на цій підставі археологічних культур. Іншими словами дослідники головну увагу зосереджували на операційному підході до суто археологічного матеріалу. Винятком є спеціальні дослідження архітекторів [13], палеоботаніків, остеологів, а також фахівців природничих дисциплін, які, без сумніву суттєво збагачували джерельну базу, що давало змогу виконувати повніші археологічні та історичні інтерпретації. На жаль, з огляду на об’єктивні та суб’єктивні причини ці важливі напрями розвинуті дуже слабо, що збіднює фактологічну базу джерел.

Джерельна база, що сформована на підставі обстежень та розвідкових робіт, і надалі відіграє допоміжну роль під час археологічних та історичних інтерпретацій. Тому порівняно зі схарактеризованою вище є досить бідною. І це закономірно, оскільки

інформація про пам'ятки містить лише окремі параметри. Наприклад: “Селище знаходиться за 2 км на північний схід від села (с. Тарнавка Глибоцького р-ну Чернівецької обл. – М. Ф.), на лівому березі р. Голянь, в ур. Лань. У 1968 р. виявлено розорені печі-кам'янки та знайдено уламки типу Луки Райковецької” [28. С. 166], або ж: “Городище знаходиться в південно-східній частині села, на високому пагорбі, на лівому березі глибокого яру, в ур. Толока. В 1972 р. розкопано оборонні споруди, напівземлянку з вогнищем, господарську будівлю з ямою-погребом та знайдено уламки кераміки типу Луки Райковецької” [28. С. 151]. Іноді короткий опис пам'ятки супроводжує графічна (схематичні, окомірні та інструментальні плани селищ, городищ, могильників) та фотграфічна фіксації.

Отже, завдяки зусиллям В. Д. Барана, І. П. Русанової, Б. О. Тимощука, Л. П. Михайлини, Я. В. Барана, М. О. Ягодинської, М. А. Филипчука та інших створено корпус археологічних джерел, який дав змогу вирішувати чимало питань економічного, соціального, політичного та духовного характеру. На нашу думку, використані в узагальненнях джерела допомагали фахівцям досягати поставленої мети і виконувати необхідні завдання, що, передусім цілком відповідало другому етапу розвитку археологічної науки – етапу типологічно-класифікаційних побудов.

Зміна пріоритетів в археологічних дослідженнях наприкінці ХХ ст. поставила перед фахівцями й нові вимоги до формування джерел. Перш за все, це стосується теорії і методики на різних рівнях пошукового процесу, починаючи від попереднього збирання даних і завершуючи компіляціями у вигляді наукових звітів, каталогів, зводу археологічних пам'яток. У європейській археології зазначені нововведення вкладають здебільшого в наукові проекти, пов'язані з формуванням археологічних кадастрів, суть яких, полягає у створенні банку археологічних даних шляхом суцільного обстеження території на мікро-, мезо- та макрорівнях [55–57]. Такий підхід дає змогу розробляти і впроваджувати у науково-пошуковий процес комплекс теоретико-методологічних засад, які суттєво розширюють і доповнюють наявні та заново сформовані джерела в процесі різних форм польових та камеральних робіт. У цьому разі, позитивно змінюється не лише зміст, а й форма подачі джерела.

На нашу думку, поліпшення змісту археологічних джерел передбачає застосування інновацій на всіх етапах наукового пошуку і, зокрема, під час попереднього збирання даних, проведення польових робіт та камерального опрацювання отриманого матеріалу.

Протягом першого етапу важливого значення набуває не лише ознайомлення з фондовими й архівними матеріалами, які містять конкретну інформацію про пам'ятку, рухомий та нерухомий матеріал, зібрану попередниками, а й оцінка теоретико-методологічного рівня науковця і застосованих ним методів під час досліджень, епохи, у якій він формував джерело, належність до тієї чи іншої школи тощо. Іншими словами, необхідно критично осмислювати уже сформовані джерела. Окрім роботи з суто археологічними джерелами, особливе значення на цьому етапі має збирання та опрацювання геоморфологічних, ґрунтознавчих, кліматологічних, картографічних, лінгвістичних та інших даних про визначений мікро-, мезо- чи макрореґіон. Залучення цих відомостей

дає змогу суттєво розширювати джерельну базу завдяки синтезу кількісних і якісних параметрів еко- та артефактів.

Сьогодні геоморфологічні, ґрунтознавчі, ботанічні та палеокліматичні відомості щодо природно-географічних зон, областей, районів, ландшафтів, урочищ, фацій досить добре висвітлені в науковій літературі [8–12; 53]. Вони є основою для відтворення екологічної ніші носіїв тієї чи іншої археологічної культури, що разом з результатами аналізу артефактів сприяє глибшому розумінню багатьох аспектів системи заселення і, зокрема, подальшого вивчення структури господарської діяльності [37–42; 51–52]. Наприклад, дані геоморфології сприяють розумінню видозміни фацій, урочищ та ландшафтів за час, що минув після припинення функціонування досліджуваних старожитностей, а це, як відомо, допомагає ефективніше виявляти пам'ятки, які перебувають у різних умовах природокористування на сучасному етапі. Ґрунтознавчі аспекти, передусім морфологічні та механіко-структурні властивості тих чи інших ґрунтів у межах поширення культурного шару, є тією базовою складовою, без якої неможливе розуміння процесу формування культурного шару на поселеннях, а також подальше збереження залишків нерухомих та рухомих артефактів. Не менш важливі й ботанічні та палеокліматичні розробки, застосування яких значно збагачує зміст археологічних джерел. Звичайно, що зазначені дисципліни мають усталений понятійно-категорійний апарат, методіку і методологію досліджень. А тому обов'язковим є розуміння їхніх (хоча б у загальних рисах) методик та використання термінології. Все це не лише розширює джерельну базу завдяки екофактам, а й сприяє застосуванню нових та удосконаленню наявних “суто археологічних” методів під час розвідувальних та стаціонарних польових робіт. З цього випливає, що формування джерел протягом другого етапу передбачає таке:

- виготовлення окомірних, схематичних чи інструментальних планів селищ, городищ, могильників, місць культового чи виробничого призначення тощо. Застосування фото- та описової фіксації;
- наведення розширеної топографії місцезнаходження пам'яток з урахуванням якісної та кількісної характеристики природно-географічних зон, областей, районів, ландшафтів, урочищ, фацій;
- урахування палеокліматичних умов на мікро-, мезо- та макрорегіональному рівнях;
- використання відомостей про найближче природне оточення заселених місць, у тому числі й про якісний склад ґрунтів;
- застосування нових методів польових пошуково-розвідувальних робіт з виявлення, фіксації та каталогізації різних видів пам'яток ранньосередньовічного часу;
- залучення інновацій під час стаціонарних досліджень городищ, селищ, могильників і, зокрема, відбирання і фіксування рухомого матеріалу та подальший поділ його на достовірний, малодостовірний і недостовірний;
- залучення природничих методів під час стаціонарних робіт та камерального опрацювання всіх категорій артефактів.

Наприклад, лише під час обстеження нововідкритих пам'яток можна зібрати такі відомості: “**Тростянець I.** Городище знаходиться за 2,5 км на південний схід від с. Тростянець в ур. Замчище. Пам'ятка займає високий мис, з підніжжя якого беруть

початок струмки, що через 4 км впадають в р. Золота Липа. Зараз тут проростає буковий ліс (рис. 32, фото 32–34). Верхня площадка має незначну північну експозицію. З напільної (південної) сторони городище обмежене чотирма лініями оборони, з решти – трьома. Відстань між першою і другою лініями складає 30–40 м, а другою і третьою – 20 м. Перший, другий та третій вали з ровами творять концентричні кола. Центральна ділянка діаметром 120 м оточена трьома валами і ровами. Ширина збереженої основи валів сягає 8–9, а висота – до 1,5 м. Ширина ровів – 6–8, глибина – до 1 м. В окремих місцях вали через кожні 12–14 м мають незначні “злами”. Слід зазначити, що лінії оборони досить добре вписуються в конфігурацію ландшафту. Такі параметри повністю відповідають тим, що вивчалися нами в Стільську, Пліснеську та на багатьох городищах Буковини.

На центральній ділянці городища та між третім і четвертим валами виявлено западини – сліди від заглиблених об’єктів і фрагменти ранньокружального посуду (рис. 55–3). Посуд представлений вінцями і боковинами ранньокружальних кухонних горщиків. Вінцям притаманні: манжетоподібне викінчення верхньої губи, плавний перехід до високої вертикальної шийки і слабко виражені плічка. Текстура тіста супіскова, випал редукований. Така кераміка трапляється в добре стратифікованих комплексах X ст.

З півдня і півночі від городища простягається правічний буковий ліс, що покриває стрімкі пагорби. Зі сходу і заходу у видовжених улоговинах узлісся чергуються з пасовищами та орними угіддями, де поширені темно-сірі й чорні гумусовані опідзолені суглинки. Значна частина рілничих угідь зайнята під присадибні ділянки та забудову приватних будинків с. Тростянець.

Отже, за характером залишків валів та ровів, їхнім плануванням а також віднайденим рухомим матеріалом пам’ятку в ур. Замчище треба віднести до другого періоду райковецької культури (IX–X ст.)” [50. С. 52, рис. 32].

Для пам’яток, які вивчали шляхом розвідкових та стаціонарних робіт, окрім зазначеної вище інформації, наводять детальний опис характеру та потужності культурного шару, планіграфію та стратиграфію об’єктів, місцезнаходження рухомого матеріалу та види взятих проб для лабораторних аналізів. Наприклад: “Споруда 12 (об’єкт № 17) знаходилася в кв. 14–15а. Її перекривала наземна споруда № 11. Поверхневі контури вдалося простежити на глибині 0,65 м від рівня сучасної поверхні. Після зачищення контури верхньої частини споруди простежувались у вигляді чорного заповнення підпрямокутної в плані форми розміром 2,5×3,4 м. Згодом, на глибині 0,75–0,8 м контури котловану звужилися до 2,4×3,2 м. Загальна глибина житла від рівня сучасної поверхні досягала 1,65 м. У верхній частині заповнення було виражене перемішаними лесовими (материковими) суглинками з домішками чорного гумусу, а в нижній – лесовими суглинками із крапленнями чорнозему. Жодного рухомого матеріалу у заповненні не виявлено. Заглиблена споруда (житло) мала осьову орієнтацію, тобто була орієнтована кутами за сторонами світу (рис. 5). На долівці, по внутрішньому периметру котловану, виявлено стовпові ямки діаметром до 0,15–0,2 м. В південному куті об’єкта знаходилася піч-кам’янка розміром 0,9×1,2 м. Вона була викладена з масивного каменю-пісковіку. Кутові стінки прилягали до земляних стін котловану. Черинь (0,65×0,4×0,03 м) містився

у північно-західному куті споруди. Долівка була вистелена вугіллям та золою. Зверху печі та на черені віднайдено фрагменти кружального посуду і, зокрема, верхні частини ранньокружальних горщиків та уламок сковорідки (рис. 23). Ранньокружальний посуд характеризується косозрізаним і манжетоподібним викінченням вінець, плавним переходом до шийки, супісковатою фактурою керамічного тіста й нередукованим випалом. За аналогією з посудом віднайденим в попередні роки, його слід віднести до рубежу IX–X ст.

Отже, заглиблена споруда житлового призначення функціонувала в другій половині–кінці IX–на початку X ст. Можливо, вона мала каркасно-стовпову конструкцію дерев'яних стін, про що свідчать стовпові ямки. Ця будівля належить до слов'янського періоду розвитку давнього Пліснеська.”[49. С. 26–27]

Як бачимо з наведеного вище, переважна більшість позицій щодо характеристики пам'ятки або ж окремих нововідкритих об'єктів, передбачених на теоретичному рівні, висвітлена. Решту аспектів, які містять детальніші відомості, зокрема, про: її обліковий (реєстровий) номер; адміністративну та географічну прив'язки; найближче природне оточення в радіусі від 1 до 5 км, тощо можна додати в процесі формування електронного каталогу. На нашу думку, інформацію, яку вводитимуть у каталог, треба розділити на п'ять блоків:

Блок I. Загальні відомості про пам'ятку				
1	2	3	4	5
Реєстровий номер	Назва	Тип	План	Площа

Блок II. Місцезнаходження. А – Адміністративна прив'язка			
6	7	8	9
Область	Район	Населений пункт	Вулиця, урочище

Блок II. Місцезнаходження Б – Географічна прив'язка					
10	11	12	13	14	15
Зона	Область	Район	Ландшафт	Урочище	Фація

Блок III. Артефакти А – Нерухомі об'єкти різноцільового призначення				
16	17	18	19	20
Оборонні	Громадські	Житлові	Господарські	Господарсько-- виробничі

Блок III. Артефакти Б – Нерухомі об'єкти культового і поховального призначення				
21	22	23	24	25
Культові місця	Культові споруди загального призначення	Культові споруди індивідуального призначення	Поховальні місця	Поховальні об'єкти

Блок III.					
В – Рухомі артефакти					
26	27	28	29	30	31
Керамічні вироби	Вироби з каменю, кременю	Вироби з металу	Вироби з кістки	Вироби зі скла, пасти, дорогоцінного каміння	Вироби з органічних матеріалів

Блок III.	
Г – Рухомі артефакти	
32	33
Одиничні знахідки	Скарби

Блок IV. Датування				
34	35	36	37	38
Культура	Період	Етап	Фаза	Час

Блок V. Довідкова інформація		
39	40	41
Час і автор відкриття пам'ятки	Література	Примітки

Текстову, креслярську та фотоінформацію вноситимуть у таблицю (програма Excel), яка і є своєрідною базою даних, що сформовані практично науковою мовою. Перехід від природної через наукову до документальної мови – процес надзвичайно складний. Він потребує уніфікації понятійно-категорійного апарату та вибір одного із не багатьох векторів пошукового процесу, представлених у теоретичній археології. Сьогодні ми обмежуємося лише етапом польових пошукових робіт. Звичайно, будь-які дані, отримані внаслідок проведення камеральних досліджень суміжних і, передусім, природничих дисциплін, суттєво збагатять джерельну базу.

Такий підхід до формування археологічних джерел раннього середньовіччя за матеріалами українського Прикарпаття дасть змогу:

- розділити відомі археологічні пам'ятки на базові, тобто ті, де проводили широкомасштабні стаціонарні польові роботи і ті, що є інформативними. Як звичайно, до інформативних належать селища, городища, виробничі центри і могильники досліджені шляхом розвідкових робіт, на яких не проводили шурфування і щодо яких нема відомостей про характер культурного шару, коротко- чи довготривалість функціонування;
- розширити трактування екологічних фактів у системі заселення на мікро-, мезо- та макрорівнях. До тих фрагментарних відомостей про топографію пам'яток, яка зібрана в архівних джерелах та відома з наукової літератури, буде додана потрібна інформація, якої бракує в кожному конкретному випадку. (Ця робота буде проведена на другому етапі);
- визнати методику польових стаціонарних робіт наших попередників як таку, що дає змогу формувати максимально об'єктивний корпус археологічних джерел з

урахуванням плані- та стратиграфії об'єктів і рухомого матеріалу, а також кваліфікованої описової, креслярської та фотофіксації. Саме такий підхід сприятиме розробленню комп'ютерної тест-програми каталогізації пам'яток раннього середньовіччя та узгодженню її з програмами суміжних регіонів, де буде враховано перелічені вище теоретико-методологічні підходи до формування джерельної бази. Особливе місце в ній посідає характеристика рухомого матеріалу і, зокрема, того, якому відводять роль хронологічних індикаторів.

Створення наукової програми комп'ютерної бази даних, підтримуваної у всевітній мережі Інтернет, розблокує і водночас здешевить доступ до археологічних фондів науково-дослідних установ України. Такий підхід повинен бути забезпечений у дворівневому варіанті доступу: один для загального користування з метою пропаганди історичних цінностей країн; інший – для фахівців з історії раннього середньовіччя, зокрема археологів, з метою збереження нововідкритих пам'яток від несанкціонованих досліджень.

На другому етапі підтримку у мережі бази даних планують за кошти профільних установ у галузі археології та Державної служби охорони культурної спадщини. За результатами практичних досліджень можна буде видавати каталоги та монографічні праці з питань збереження та вивчення ранньосередньовічних пам'яток.

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. – К., 1982.
2. Баран В. Д. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднестровья и Западной Волыни // AR. – Т. XX-2. – Praha, 1968. – S. 583–593.
3. Баран В. Д. Давні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
4. Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). – К., 1988.
5. Гончаров В. К. Райковецкое городище. – К., 1950.
6. Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 130–137.
7. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
8. Природа Івано-Франківської області. / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1973.
9. Природа Львівської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1972.
10. Природа Тернопільської області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1979.
11. Природа Украинской ССР. Почвы. – К., 1986.
12. Природа Чернівецької області / За ред. К. І. Геренчука. – Львів, 1978.
13. Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст.). – К., 1975.
14. Раппопорт П. П. Древнерусское жилище. – Л., 1975.
15. Русанова И. П. Поселение у с. Корчака на р. Тетерев // Славяне накануне образования Киевской Руси // МИА. – 1963. – №108. – С. 39–50 с ил.
16. Русанова И. П. Славянские памятники середины и второй половины I тыс. на северо-западе Украины и юге Белорусии // Древности Белорусии: Материалы конф. по археологии Белорусии и смежных территорий (1966 г.). – Минск, 1966. – С. 183–192.
17. Русанова И. П. Карта распространения памятников типа Корчак (VI–VII вв. н. э.) // Древние славяне и их соседи // МИА. – 1970. – № 176. – С. 93–96.
18. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. 1–25.

19. Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. (культура пражского типа). – М., 1976.
20. Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. н. э. на р. Прут. – М., 1984.
21. Стеблій Н. Топографія поселень Верхнього Попруття та Верхнього Подністров'я в другій чверті I тис. н. е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали наук. конф. 16–18 березня 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 238–241.
22. Стеблій Н. Топографія як історичне джерело // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть.: Матеріали міжнар. наук. конф. 30–31 березня 2001 р. – Львів, 2001. – С. 159–166.
23. Стеблій Н. Деякі аспекти господарської моделі черняхівського населення (за матеріалами поселення Ріпнів-II) // Нові технології в археології. – Київ; Львів, 2002. – С. 251–263.
24. Стеблій Н. Методика фізико-географічного опису археологічних пам'яток // АДЛУ. – 2003. – Вип. 6. – С. 231–237.
25. Стеблій Н. Природне середовище в процесі заселення Північно-Східного Прикарпаття (I ст. до н. е.–середина I ст. н. е.) // Carpatica – Карпатика. – Вип. 33. Давнина і сучасність. – Ужгород, 2005. – С. 58–72.
26. Тимощук Б. О. Нові дані про населення Північної Буковини в другій половині I тис. н. е. // Боротьба трудящих Північної Буковини і Бесарабії за своє соціальне і національне визволення. – Чернівці, 1970. – С. 3–8.
27. Тимощук Б. О. Археологічна карта Чернівецької області // Археологія. – 1973. – №10. – С. 95–96.
28. Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
29. Тимощук Б. А. Славянские святилища на Среднем Днестре и в бассейне Прута // СА. – 1983. – №4. – С. 161–173.
30. Тимощук Б. А. Археологические признаки посада древнерусского города // Тез. сов. делегации на V Междунар. конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 70–71.
31. Тимощук Б. А. Об археологических признаках восточнославянских городищ-святилищ // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 74–83.
32. Тимощук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990.
33. Тимощук Б. А. Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995.
34. Тимощук Б. О., Винокур І. С., Гуцал А. Ф. Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька і Закарпатська області. – К., 1984. – С. 109–171.
35. Тимощук Б. О., Приходнюк О. М. Ранньослов'янські пам'ятки VI–VII ст. на Середньому Подністров'ї // Слов'яноноруські старожитності. – К., 1969. – С. 71–79.
36. Тимощук Б. А., Русанова И. П. Языческие святилища древних славян. – М., 1993.
37. Томашевський А. П. Дослідження територіально-господарської структури пам'яток Східної Волині др. пол. I тис. н. е. // Проблеми історії і археології давнього населення УРСР: Тези доп. XX Респ. конф. – К., 1989. – С. 233–234.
38. Томашевський А. П. До методики застосування комплексного підходу в історико-географічному дослідженні слов'яно-руських пам'яток // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини: Тези доп. – Чернігів, 1991. – С. 40–43.
39. Томашевський А. П., Гавритухин И. О. Славянское поселение Тетеревка-I/Препринт Института археологии АН Украины. – К., 1992.
40. Томашевський А. П. Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи // Археологія. – 1992 – № 3. – С. 46–59.
41. Томашевський А. П. Правобережне Полісся // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 4–26.
42. Томашевський А. П. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 63–69.

43. *Филипчук М. А.* Деякі аспекти формування джерелознавчої бази на сучасному етапі // Екологія культури: історія, традиції, сучасність: Тези доп. – Львів, 1990. – С. 17.
44. *Филипчук М. А.* Геодезично-топографічні дослідження ранньослов'янських поселень // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій: Тези конф. – Чернівці, 1994. – С. 28–30.
45. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті: Дис. канд. іст. наук. – К., 1996.
46. *Филипчук М. А.* Топографія пам'яток культури типу Луки Райковецької у Прикарпатті // Історія та сучасність: Матеріали історико-краєзнавчої конф. “Минуле і сучасне Бойківщини”. – Львів–Самбір, 1996. – С. 29–31.
47. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тис. н. е. Стільсько і його округа // Миколаївщина. – Львів, 1998. – С. 80–104.
48. *Филипчук М. А.* Звіт про роботу постійнодіючої Верхньодністрянської слов'яноноруської археологічної експедиції у 1988 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. 1. Оп. 1.
49. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення рятівних археологічних досліджень на території літописного Пліснеська (с. Підгірці Бродівського району Львівської області) у 2000 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. 1. Оп. 8.
50. *Филипчук М. А.* Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастириський р-ни Тернопільської області) у 2006 р. // Архів ІА ЛНУ ім. І.Франка. – Ф. 1. Оп. 14.
51. *Шишкин Р. Г.* Некоторые вопросы методики физико-географического описания археологических памятников (по материалам Киевского Поднепровья второй четверти I тыс. н. э.) // VI Респ. конф. мол. археологов по актуальным вопросам ист.-арх. исследований: Тез. докл. – К., 1987. – С. 177–178.
52. *Шишкин Р. Г.* Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. – 1999. – № 4. – С. 129–139.
53. *Шкварук М. М., Делеменчук М. І.* Ґрунтознавство. – К., 1976.
54. *Baran V. D.* Die frühslawische Siedlung von Raľkov, Ukraine // Beitrđge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archđljlgie. – Verlag Philipp von Zabern. – Mainz am Rhein, 1986. – Band 8. – S. 73–176.
55. *Kobyliński Z.* Koncepcja „terytorium eksploatowanego przez osadę” w archeologii brytyjskiej i jej implicacje badawcze // AP. 1986. – T. 31. – Z. 1. – S. 7–30.
56. *Kobyliński Z.* Struktury osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności i w początkach wczesnego średniowiecza. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988.
57. *Kurnatowska Z., Kurnatowski S.* Perspektywy badań nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym w Wielkopolsce // Problemy badań archeologicznych Polski północno-zachodniej. – Poznań, 1972. – S. 159–173.

**ON THE ISSUE OF THE STATE AND PERSPECTIVES OF THE
DEVELOPMENT OF EARLY MEDIEVAL ARCHAEOLOGICAL SOURCES
IN THE UKRAINIAN PRE-CARPATHIAN REGION**

Mykhailo Fylypchuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archaeology*

The article presents a new view of the development of early medieval (5th – to 10th cc.) archaeological sources in the Ukrainian Pre-Carpathian region as based on new approaches. The author analyses the state and perspectives of conducting field research, i.e. examination, exploration and stationary study.

Key words: Prague and Korchak culture, Raykovets culture, hillforts, planning structure, Ukrainian Pre-Carpathian region.

Стаття надійшла до редколегії 06.02.2007

Прийнята до друку 10.03.2007